

1 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

- 1.0 ਮਨੋਰਥ
- 1.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.2 ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- 1.3 ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
 - 1.1.1 ਦੁੱਖਤਾ
 - 1.1.2 ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ
 - 1.1.3 ਆਪਹੁਦਰਾਪਣ
 - 1.1.4 ਅੰਤਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ
 - 1.1.5 ਵਿਸਥਾਪਨ
 - 1.1.6 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ
 - 1.1.7 ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਚਾਰਨ
- 1.4 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ
 - 1.4.1 ਨਿਕਾਸ
 - 1.4.2 ਵਿਕਾਸ
- 1.5 ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
 - 1.5.1 ਮਾਝੀ
 - 1.5.2 ਮਲਵਈ
 - 1.5.3 ਦੁਆਬੀ
 - 1.5.4 ਪੁਆਧੀ
- 1.6 ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ
 - 1.6.1 ਨਿਕਾਸ
 - 1.6.2 ਵਿਕਾਸ

1.0 ਮਨੋਰਥ

ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ।

1.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਜਿਸ ਸਾਧਨ (ਭਾਸ਼ਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ? ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੌਖ ਲਈ ਹਰੇਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.2 ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀਏ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ? ਉੱਤਰ ਇਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਕ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਗੇ। ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਇਹੋ ਰਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਏਨਾ ਬਹੁਪਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮੇਟਣਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ 'ਜੀਭ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ'। ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ, ਧਾਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਹੋਵੇਗੀ।' ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ

ਵਿਚ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।' ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜਮਾਂਦਰੂ ਢੰਗ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ, ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ:

1.3 ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1.3.1 ਦੁੱਖਤਾ

ਦੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਧਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਇਕ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਧੁਨੀਆਤਮਕ। ਵਿਆਕਰਨਕ ਜਾਂ ਵਾਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਧਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਪੱਧਰ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੁੱਖਤਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਸ਼ੂ-ਭਾਸ਼ਾ, ਮਨੁੱਖ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

1.1.2 ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਇਕ ਜੈਵਿਕ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਪਸ਼ੂ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੱਧਦੀ-ਫੁੱਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਬੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਸੁਣੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

1.1.3 ਆਪਹੁਦਰਾਪਣ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕੇਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਹਾਥੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹਾਥੀ ਜਾਨਵਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਜਾਨਵਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਜਾਨਵਰ ਲਈ Elephant ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣੀ ਸੀ।

1.1.4 ਅੰਤਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ

ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਰਕਟ ਵਾਂਗ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਸਰਕਟ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੋਤੇ ਦਰਮਿਆਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਰੇਕ ਬੁਲਾਰਾ ਸਰੋਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਰੋਤਾ ਬੁਲਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਦ ਦੇ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਣ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਬੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬਹਿਰੇ ਦਾ ਗੂੰਗਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ੍ਰੋਤਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਗਤਾ ਤਾਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.1.5 ਵਿਸਥਾਪਨ

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਂਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਦੀਵਤਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਫੋਨ, ਰੇਡੀਓ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ, ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਯੰਤਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.1.6 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲਝਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣੀ ਜਾਂ ਸੁਣਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਸੌਣ ਵਾਂਗ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

1.1.7 ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਚਾਰਨ

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਥੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਦਾ-ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਤਿੰਨੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਬਦੀਲੀ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਸਹਿ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਕਾਚਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਪਹਿਲਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਪਹੁਦਰੇਪਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਚਾਰਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

1.4 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ: ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

1.4.1 ਨਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਲਗਪਗ ਨੌਵੀਂ-ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਹਸਤੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਵੇਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਰਨਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ-ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਹੁਣਵੇਂ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੜੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਤੱਥ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਤੇ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਸਿਮਟ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਬੋਲੀ-ਭੇਦ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਉਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਸੋਂ ਬੜੀ ਵਿਰਲੀ ਸੀ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਦੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਿਕ ਰੰਗਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕਈ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ 12 ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 5 ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ: ਸ਼ੋਰਸ਼ੇਨੀ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਮਾਗਧੀ, ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ, ਅਤੇ ਪੈਸ਼ਾਚੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਉੜੀਆ, ਬਿਹਾਰੀ, ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਅਸਾਮੀ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ-ਬਿੰਦੂ 1000 ਈ: ਸਦੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਵੀ 1000 ਈ: ਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 3-4 ਸਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1.4.2 ਵਿਕਾਸ

ਪਹਿਲਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ (1000-1500)

ਦੂਜਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ (1500-1700)

ਤੀਜਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ (1700-1900)

ਚੌਥਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ (1900 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ)

ਦਸਵੀਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ (ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ) ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਵਹੱਟ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵੰਨਗੀ ਅਦਹਮਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਦੇਹ-ਰਾਸੋ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੂਪ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਲਹਿੰਦੀ (ਮੁਲਤਾਨੀ) ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ ਮਲਕ, ਪੁਰਸਲਾਤ, ਸ਼ੈਤਾਨ, ਅਲਹ, ਰੱਬ, ਆਦਿ।

ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ, ਕਿੱਸਾ, ਸੂਫ਼ੀ, ਵਾਰ, ਅਤੇ ਸਾਖੀ-ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਡਿਤ ਵਰਗ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਵਾਰੂ ਆਖ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ : ਲਹਿੰਦੀ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ, ਸਯੁਕਤੀ, ਪਹਾੜੀ, ਮਾਝੀ, ਬਾਗੜੀ, ਬਾਂਗਰੂ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਸਿੰਧੀ, ਬ੍ਰਿਜੀ, ਅਵਧੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਆਦਿ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਠੇਠ ਝਾਂਗੀ (ਮੁਲਤਾਨੀ) ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਪੱਛੂ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਲਿਖਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ ਲਾਹੌਰੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਦਭਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਹਸਤ, ਸਤਯ, ਦੁਗਧ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੱਥ, ਸੱਚ, ਦੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼, ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਗਦ, ਨਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਉਂ ਇਥੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਗਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਸ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਲਿਪੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ /ਖ਼, ਗ਼, ਜ਼, ਫ਼/ ਆਦਿ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਗੇਤਰ/ ਪਿਛੇਤਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਬੇਵਕਤ, ਬੇਕਦਰ, ਬਦਮਾਸ਼, ਖਾਨਦਾਨ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ /ਬੇ-/, /ਬਦ-/ ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ /-ਦਾਨ/, /-ਬਾਨ/ ਪਿਛੇਤਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਨ।

1850 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸੌ ਕੁ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ

ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ: ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਦੇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਹੋਈ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਨਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜਸੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨਸੀਲ ਹੋਈਆਂ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀਕਰਨ ਹੋਇਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਦੂਜਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5. ਕਿਹੜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨੇਵਕਲਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

1.5 ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ-ਰੇਖੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਸਦਕਾ ਸਥਾਨਿਕ ਦੂਰੀਆਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਿਟ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਥਾਨਿਕ ਬੋਲੀ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਮਿਟੇ। ਇਹ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ। ਸਹੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੋਲਦੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਸੁਣੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਤੇ ਹੀ ਖੜੋਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ, ਵਿਆਕਰਨ, ਅਖਾਣ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਣ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ, ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸੇਧ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

1.5.1 ਮਾਝੀ

ਮਾਝਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਮੱਧ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਝੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ 10 ਸਵਰ, 29 ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ 2 ਅਰਧ ਸਵਰ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਫਰਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਜੇ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ / ਙ, ਞ, ਣ, ਨ, ਮ / ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਬਾਕੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ / ਙ ਤੇ ਵ/ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ /ਹ/ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੀ-ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮਾਝੀ ਉਚਾਰਨ ਊਰ ਤੇ ਈਰ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਣਾ /ਲੈਣਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮਾਝੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇਹਣਾ/ਲੈਹਣਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਫਾਲਤੂ /ਹ/ ਧੁਨੀ ਉਤੇ ਵੱਧ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ /ਸ/,/ਹ/ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਪਸ਼ੂ/ਪੈਸਾ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪਹੂ/ਪੈਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਦਿ ਪੜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਹਾਡਾ/ਤਿਆਨੂੰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਾਝੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝੀ, ਮਲਵਈ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ (ਨੇ) ਸੰਬੰਧਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਉਸ ਕਿਹਾ, ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਦਿ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕ ਬਣਤਰਾਂ ਬੋਲਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਕਲੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਵਾਂਢੇ, ਸਲੂਣਾ, ਰੁਮਾਨ, ਖੜਨਾ, ਭਾਊ, ਗਾੜੀ, ਕੂਣਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ।

1.5.2 ਮਲਵਈ

ਮਲਵਈ ਸ਼ਬਦ ਮਾਲਵ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਾਲਵ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੇਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੂਹੇ (ਦਰਵਾਜ਼ਾ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਿਗਵੇਦ 'ਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਲਵਈ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਾਫੀ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਠਿੰਡਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਮਲਵਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਬ-ਡਾਇਲੈਕਟ (ਲਘੂ ਬੋਲੀਆਂ) ਵੀ ਹਨ।

ਮਲਵਈ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ 10 ਸਵਰ ਅਤੇ 28 ਵਿਅੰਜਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ /ਙ/ ਅਤੇ /ਵ/ ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਝੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਲਵਈ ਦਾ ਮੂਰਧਨੀ ਧੁਨੀਆਂ (ਉਲਟਜੀਭੀ) ਵੱਲ ਵੱਧ ਝੁਕਾਅ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਰ ਨੂੰ ਡੇਰ, ਤੋਰ ਨੂੰ ਟੋਰ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਢਲਾ ਸਵਰ ਲੋਪਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਜ (ਅਨਾਜ), ਖੰਡ (ਅਖੰਡ), ਨੰਦ (ਅਨੰਦ) ਆਦਿ। ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ /ਵ/ ਨੂੰ /ਬ/ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਬੱਟਾ, ਬੈੜਕਾ, ਬੀਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ /ਵ/ ਨੂੰ /ਮ/ ਜਿਵੇਂ : ਤੀਮੀ, ਕਿਮੇ, ਜਾਮਾਗਾ ਆਦਿ। ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਲਵਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾਪਣ ਇਸਦੇ ਨਿਰਾਲੇ ਪੜਨਾਵ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਤੈਂ, ਥੋਡਾ, ਠੋਡਾ, ਸੋਡਾ, ਥੋਨੂੰ ਆਦਿ। ਸੰਬੰਧਕ ਕਾ-ਕੇ-ਕੀ ਵੀ ਸਿਰਫ ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ-ਰੋਟੀ, ਤਿੱਖੜ ਦੁਪੈਹਰ, ਆਥਣ-ਉਗਣ, ਬਲਾਂਈ, ਜਮਾ-ਈ, ਖਬਣੀ, ਕੇਰਾਂ, ਤੋਕੀ, ਬਗ ਗਿਆ, ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

1.5.3 ਦੁਆਬੀ

ਦੋਆਬਾ ਸ਼ਬਦ ਦੋ+ਆਬ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੈ ਭਾਵ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ (ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ। ਦੁਆਬਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦੁਆਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ 10 ਸਵਰ ਅਤੇ 25 ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਥੇ ਵੀ ਮਲਵਈ ਵਾਂਗ /ਛ/ ਤੇ /ਵ/ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੁਆਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੱਛਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਝੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਲਵਈ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਹਨ। ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਵਾਂਗ /ਵ/, /ਬ/ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਮਲਵਈ ਵਿਚ /ਵ/, /ਮ/ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਝੀ/ਮਲਵਈ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ /ਓ/ ਅੰਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਉਚਾਰਨ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਘੇ, ਪੇ (ਘਿਓ-ਪਿਓ)ਆਦਿ। ਮਾਝੀ ਦੇ ਉਲਟ ਪਰ ਮਲਵਈ ਵਾਂਗ ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ ਵੀ /ਰ/ ਲੋਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੋਤਾ, ਪੁੱਤ, ਸੂਤ, ਦਾਤੀ ਆਦਿ।

ਦੁਆਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਮਲਵਈ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭੂਤਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਸੂਚਕ /ਸੀ/ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਵਾਂਗ ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀਗਾ, ਸੀਗੇ, ਸੀਗੀ, ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਦੁਆਬੀ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਗੱਭੇ(ਦਰਮਿਆਨ), ਜਨੇਤ (ਜੰਨ), ਬੀਬੀ (ਮਾਂ) ਭਾਪਾ(ਪਿਤਾ), ਭਾਜੀ(ਭਰਾ) ਆਦਿ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਾਝੀ ਨਾਲ ਰਲਦੇ-ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

1.5.4 ਪੁਆਧੀ

ਪੁਆਧ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰਵਾਰਧ (ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਖਿੱਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੱਕ ਪੁਆਧੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਪੁਆਧੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ, ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਪੁਆਧ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ 10 ਸਵਰ ਅਤੇ 24 ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ /ਛ, ਵ ਅਤੇ ਸ਼/ ਧੁਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਸੁਰ ਬਾਕੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਤਾਂ ਮਾਝੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਪਰ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਮਲਵਈ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ, ਮਲਵਈ ਵਾਂਗ /ਹ/ ਵਿਅੰਜਨੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਕਹੀ, ਪਹਾੜ, ਮਹੀਨਾ, ਖੂਹ, ਚਾਹ, ਰਾਹ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ। ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ /ਵ/ ਦਾ /ਬ/ ਤੇ /ਮ/ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਮਲਵਈ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਪੁਆਧੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ ਹਮਾਨੂੰ/ਮਾਨੂੰ ਪੜਨਾਂਵ ਬਾਂਗਰੂ-ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਬਿੱਚਮਾ ਸੰਬੰਧਕ ਮਲਵਈ+ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰਲਵਾਂ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਪੁਆਧੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪੜਨਾਂਵ ਹਮੇ, ਥਮੇ, ਮਾਰੂ, ਥਾਨੂੰ ਆਦਿ ਹਨ। ਪੁਆਧੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਵੇਕਲੇ ਸੰਬੰਧਕ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਗੈਲ, ਲਵੇ, ਓੜੀ, ਕੰਨੀਓ ਆਦਿ। ਕੁੱਝ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹਨ: ਇਬ, ਇਕਣ, ਜਿਕਣ, ਕੋਗਲ, ਆਦਿ। ਇਵੇਂ ਪੁਆਧੀ ਭੂਤਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ-ਗਿਆ ਤੀ-ਤੇ-ਤੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ ਤੀਜਾ

- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਮਾਝੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ?
ਉੱਤਰ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ?
ਉੱਤਰ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਮਲਵਈ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ?
ਉੱਤਰ

.....
.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5. ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
ਉੱਤਰ

.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 6. ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
ਉੱਤਰ

.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 7. ਦੁਆਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
ਉੱਤਰ

.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8. ਪੁਆਧੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
ਉੱਤਰ

.....
.....
.....

1.6 ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

1.6.1 ਨਿਕਾਸ

ਲਿਪੀ ਮਾਨਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਿਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਲਿਪੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸ਼੍ਰੋਤ-ਬਿੰਦੂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼੍ਰੋਤ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਲਿਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਲਿਪੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਿੱਛੋਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿਪੀ ਇਕਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਅਟੁੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਮੂਨੇ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵੂਲਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂਰਵ ਸੈਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਈਰਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਖ਼ਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ;ਜਿਵੇਂ: ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਥਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।'

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਇਕਪੋਥੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ 'ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਬਣਾਏ' ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੰਕਨ ਕਵੀ ਦੀ ਅਣਛਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਏ' ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੰਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਗ਼ਲਤ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਤੇ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੱਖਰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ, ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ।'

1.6.2 ਵਿਕਾਸ

ਪਹਿਲਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ: ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਲਿਪੀ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ :

- (1) ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਉਪਰ ਪੂਰਨ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- (2) ।ਅ॥ ਅੱਖਰ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਰੇਖਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (3) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਪਹਿਲਾ ।ਵ॥ ਅਤੇ ।ਬ॥ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ।ਬ॥ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (5) ਪਹਿਲਾਂ ।ੜ॥ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ।ਡ॥ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- (6) ਪਹਿਲਾਂ ।ਸ॥ ਸਿਰੋ' ਨੰਗਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ।ਸ॥ ਦੇ ਸਿਰ ਰੇਖਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।
- (7) ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਘਟ ਗਈ ਸੀ।
- (8) ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਿੰਦੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਟਿੱਪੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।

ਦੂਜਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ: ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਗੋਲਾਈ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੁੱਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁੱਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਬਿੰਦੀ ਪਾ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੁੱਤ ਅੱਖਰਾਂ ਲਈ ਅੱਧਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ ਪਰ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਪਣਾ ਲਏ ਗਏ।

ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਪਣਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਦੀ ਨਿਕਾਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਉਸਰਿਆ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਕੇਵਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਪੈਲ-ਚੈਕਰ, ਗਰਾਮਰ ਚੈਕਰ ਵਰਗੇ ਸਿਸਟਮ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਪੈਲ-ਚੈਕਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ

ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਸਵਿਧਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਵ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਡਾਟਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਫੀਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ ਇਹ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਣੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਚੌਥਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਕਿਹੜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੱਧਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ?
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਕਿਹੜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਟਿੱਪੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ?
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਦੱਸੋ।
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 6. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 7. ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 9. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 2006
2. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ 2004.
3. ----ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ 2008.
4. ----ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕਸ ਲੁਧਿਆਣਾ 2014.
5. ਟੀ.ਕੇ ਭਾਟੀਆ, ਪੰਜਾਬੀ : ਏ ਕੌਗਨੀਟਿਵ ਡਿਸਕ੍ਰਿਪਟਿਵ ਗ੍ਰਮਾਰ, ਰੁਟਲੇਜ 1993